

VOOR ONDERWIJS EN ONDERZOEK BIJZONDERE DOCUMENTEN EN DOCUMENTAIRE VERZAMELINGEN VAN DE LEIDSE UNIVERSITEITS- BIBLIOTHEEK

JOSJE CALFF*

Wie bij academisch erfgoed in de eerste plaats denkt aan verzamelingen en materiële objecten die gevormd zijn binnen de natuurwetenschappen, zal zich afvragen wat een bijdrage over de bijzondere collecties van een universiteitsbibliotheek doet in een themanummer over academisch erfgoed. Immers, voor zover deze objecten bewaard zijn gebleven, bevinden ze zich meestal in (universiteits-)musea, en niet, of hoogstens bij uitzondering, in bibliotheken.

En inderdaad, het zijn juist de problemen rond de selectie en de financiering van het behoud van dit type academisch erfgoed, die recent de aandacht vragen. Maar die visie op academisch erfgoed is onvolledig. Want óók de bijzondere collecties, zoals deze te vinden zijn in de bibliotheken van de meeste Nederlandse universiteiten, maken deel uit van het Nederlandse academische erfgoed. Deze verzamelingen bestaan niet zozeer uit driedimensionale objecten, maar overwegend uit documenten. Deze documenten zijn bovendien juist bij uitstek bewaard met het doel ze blijvend te gebruiken bij het academisch onderwijs en het wetenschappelijke onderzoek, meestal als onderzoeks- en onderwijscollecties ten dienste van humanioravakken.

De Sector Bijzondere Collecties als beheerder van academisch erfgoed

Als academisch erfgoed beschouwen we materiaal dat bezit van de universiteit is of geweest is, en dat ontstaan of gevormd is in het kader van academisch onderwijs of onderzoek. 'Academisch erfgoed', 'universitaire musea', 'wetenschappelijke verzamelingen' en alle andere mogelijke combinaties van de drie genoemde bijvoeglijke naamwoorden met deze drie zelfstandige naamwoorden, staan de laatste jaren in toenemende mate in de belangstelling.¹ Het gaat in deze discussies dan meestal over driedimensionale objecten, bijeengebracht ter bestudering van de natuur, de mens, natuurverschijnselen en dergelijke: naturalia, realia en artefacten. De dreiging dat dit materiaal verloren gaat vormt doorgaans de achtergrond van het debat.²

De bijzondere collecties van de wetenschappelijke bibliotheken dienen evenzeer beschouwd te worden als (bewaarplaatsen van) wetenschappelijke verzamelingen. Zij verkeren echter relatief in een gunstige positie: het is niet zozeer het bewaren van dergelijke collecties dat momenteel onder druk staat; discussies betreffen vooral de roep om ont-

* De auteur is adjunct-directeur van de Universiteitsbibliotheek Leiden.

¹ Als recent standaardwerk kan beschouwd worden M.C. Lourenço, *Between two worlds. The distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe* (Parijs, 2005). Full text beschikbaar op <http://correio.fc.ul.pt/~martial/>.

² Zie bijvoorbeeld de website van de Stichting Academisch Erfgoed: <http://www.academischerfgoed.nl>

sluiting en grootschalige digitalisering om een intensiever gebruik te stimuleren. Het kan bij de bijzondere bibliotheekcollecties zowel gaan om door individuele geleerden of anderszins ‘geletterden’ aangelegde, een bepaald geheel vormende verzamelingen, die aan de universiteitsbibliotheek zijn geschonken, nagelaten of verkocht, als om losse, door de bibliotheek verworven bijzondere documenten. Al dit bijzondere bezit van bibliotheken wordt primair bewaard om *gebruikt* te worden door onderzoekers en studenten, van binnen en buiten de universiteit.

Dit stuk is geschreven vanuit het perspectief van de *Sector Bijzondere Collecties*³ van de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit Leiden. Deze Leidse bijzondere collecties omvatten een ook internationaal gezien zeldzaam grote en gevarieerde hoeveelheid bijzondere wetenschappelijke verzamelingen en items, die daar in de loop van ruim vier eeuwen bijeengebracht zijn. Het is bovendien een ‘levende’ verzameling in de zin dat zij permanent actief wordt uitgebreid. Het materiaal dat tot de Sector Bijzondere Collecties gerekend wordt is overwegend ‘tweedimensionaal’ en documentair van karakter; het bestaat vooral uit geschreven of gedrukte tekst of uit afbeeldingen. Zo bevatten de Leidse bijzondere collecties talrijke door geleerden bijeengebrachte verzamelingen van boeken en handschriften, die destijds als afspiegeling van de actuele stand van de wetenschap hun bezitters tot bron dienden, maar die nu primair van belang zijn voor de wetenschapsgeschiedenis. Opmerkelijk is dat de Leidse Universiteitsbibliotheek tevens de bewaarplaats is van de archieven van de Universiteit Leiden.

Het zal hier *niet* gaan over deze zeldzame, rijkgeïllustreerde, oude of uitheemse stukken zelf, maar over een nadere karakterisering en typologie van de verschillende soorten materialen en over typen verzamelingen, die de Universiteitsbibliotheek tot haar werkerrein wil rekenen. Als verzameling van academisch erfgoed hebben de bijzondere collecties belangrijke overeenkomsten met de (universitaire) museale collecties. Daarnaast bestaan er, juist waar het gaat om documenten, tevens belangrijke raakvlakken met archieven, met collecties van archivalia en met de archieven van de universiteit zelf.

Musea, bibliotheken en archiefinstellingen zijn de laatste jaren, vooral onder invloed van digitale ontwikkelingen, sterk naar elkaar toegegroeid. Samenwerking, zo niet fysiek dan toch virtueel, ligt voor de hand en kan een grote meerwaarde hebben: voor wie in het materiaal geïnteresseerd is, is het niet in de eerste plaats relevant of zich dat in een museum, een bibliotheek of in een archief bevindt – als het maar te vinden is. Juist tegen de achtergrond van een intensievere samenwerking is een eenduidig, gemeenschappelijk begrippenapparaat belangrijk. Dit artikel wil daaraan een bijdrage leveren, met name voor zover het gaat om documentaire verzamelingen. Tevens wordt de ambitie van de Leidse universiteitsbibliotheek besproken om al het documentaire materiaal dat behoort tot het Leidse academische erfgoed te beheren en beschikbaar te stellen voor gebruik bij onderwijs en onderzoek.

Bijzondere collecties

Het woord *collecties*, meer nog dan het in wezen volledig daaraan synonieme *verzamelingen*, wordt, in elk geval in de wetenschappelijke bibliotheekwereld, meestal geassocieerd met bepaalde, bewust bijeengebrachte, actief ‘verzamelde’ *items* – zoals geschriften, die iets bepaalds gemeen hebben naar vorm en/of inhoud (kookboeken, wiegedrukken, middel-

³ In 2006 is bij de Universiteitsbibliotheek Leiden een reorganisatie uitgevoerd, waarbij vijf kleine afzonderlijke eenheden zijn samengevoegd tot de Sector Bijzondere Collecties.

eeuwse handschriften) of items die door een bepaalde persoon of instelling doelbewust verzameld zijn. De termen *verzamelingen* en *collecties* worden hier niet op voorhand gebruikt als onderling samenhangende of bewust bijeengebrachte entiteiten, maar primair als neutrale aanduidingen van een afzonderlijke groep objecten, zoals de term *verzameling* in de wiskunde gebruikt wordt ('een verzameling getallen').

In de Nederlandse wetenschappelijke bibliotheekwereld bestaat een vrij grote mate van eensgezindheid over wat tot de *bijzondere* collecties gerekend wordt. Daarmee wordt verwezen naar incurante materialen, in bezit van bibliotheken, die hoe onderling verschillend ook gemeen hebben dat ze ten minste 'zeldzaam', 'kostbaar', 'kwetsbaar' of 'oud' zijn, terwijl het meestal gaat om een combinatie van twee of meer van die karakteristieken. De items zijn – een enkele uitzondering daargelaten – overwegend documentair van aard. Het gaat om tekst of afbeeldingen die onderscheiden worden naar hun vorm, die anders is dan een 'gewoon' boek: handschriften, gedrukte werken van vóór een bepaald jaar, bibliothele uitgaven, kaarten, atlassen, prenten of foto's. Het materiaal wordt doorgaans niet uitgeleend, maar kan alleen geraadpleegd worden in een aparte leeszaal, waar speciale veiligheidsmaatregelen gelden⁴. In de grotere klassieke universiteitsbibliotheken is een afzonderlijke organisatorische eenheid voor de bijzondere collecties verantwoordelijk. Wat als zeldzaam, kostbaar, kwetsbaar of oud wordt beschouwd, is in zekere mate subjectief, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de wisselende einddatum die gehanteerd wordt in de diverse definities van bijzondere gedrukte werken: 1800, 1850, 1875 of zelfs 1900.⁵

Uiteraard is het onderscheid tussen het overwegend documentaire dan wel materiële karakter van de objecten niet altijd scherp, en kan dit bovendien in de loop van de tijd verschuiven. Zo kan een boek aanvankelijk bewaard zijn vanwege de tekst, de informatie die erin te vinden is, maar later vooral vanwege de materiële bijzonderheid, als object, bijvoorbeeld vanwege een bijzondere boekband. Niettemin is meestal wel vast te stellen of items op een bepaald moment in een bepaalde context vooral bewaard worden omdat zij beschouwd worden als belangrijk document of juist primair als materieel object.

De kern van wat in Nederlandse wetenschappelijke bibliotheken tegenwoordig tot de bijzondere collecties gerekend wordt, bestaat vrijwel altijd uit 'het oude bezit' van die bibliotheken. Hoe ouder dus de instelling en de bibliotheek, hoe groter en rijker de hoeveelheid materiaal uit het verleden doorgaans is. Logischerwijs bevinden de belangrijkste bijzondere collecties zich dan ook in de vier oudste universitaire instellingen van Nederland, die van Leiden (gesticht in 1575)⁶, Groningen (gesticht in 1614), Utrecht (gesticht in 1636) en Amsterdam (voortgekomen uit het *Athenaeum Illustre*, opgericht in 1632).

4 Voorbeelden van definities: Universiteitsbibliotheek Universiteit van Amsterdam: 'Tot de Bijzondere collecties worden gerekend: handschriften, archivalia, kaarten, prenten, tekeningen en foto's, bijzondere drukken en boeken gedrukt vóór 1801'. (<http://athena.leidenuniv.nl/ub/bc/?m=93&c=10>)

Universiteitsbibliotheek Rijksuniversiteit Groningen: 'De Afdeling Bijzondere Collecties beheert alle handschriften, papyri, de werken gedrukt voor 1875 en jongere bibliothele en kostbare uitgaven, pamfletten, brochures, atlassen en historische kaarten. Materiaal uit de Bijzondere Collecties dient te worden geraadpleegd in de studiezaal Oude en Kostbare Werken / Kaartenzaal'. (<http://www.ub.rug.nl/bib/abc.html>)

5 Zie ook: J. Mateboer, *Repertorium Bijzondere Collecties. Historische en moderne verzamelingen in universiteitsbibliotheken, de Koninklijke Bibliotheek, de bibliotheek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen en de bibliotheken met wetenschappelijke steunfunctie* (Den Haag 1997).

6 Het standaardwerk over de geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek is Christiane Berkvens-Stevelinck, *Magna Commoditas – Geschiedenis van de Leidse universiteitsbibliotheek 1575-2000* (Leiden 2001). Hierin wordt tevens uitgebreid aandacht besteed aan de ontstaansgeschiedenis van de (bijzondere) collecties. Zie ook: *Special Collections. A guide to the collections of Leiden University Library and neighbouring institutions* (Leiden, 2002) en Paul Hoftijzer e.a. ed., *Bronnen van kennis. De bijzondere collecties van de Universiteitsbibliotheek Leiden* (Leiden, 2006).

Items en verzamelingen

De collecties van universiteitsbibliotheken, zowel de gewone als de bijzondere collecties, bestaan zowel uit ‘losse’ bijzondere stukken, *items*, waarbij de bibliotheek is opgetreden als de verzamelende instantie, als ook uit talrijke *verzamelingen*, die eerder door anderen bijeengebracht zijn, en als een geheel, ‘als collectie’, door de bibliotheek verworven zijn. Zo was het eerste item dat de in 1585 tot stand gekomen Leidse universiteitsbibliotheek bezat een exemplaar van de vermaarde Polyglot Bijbel van Plantijn, in 1575 bij de oprichting van de universiteit door Willem van Oranje geschonken. Een ander voorbeeld van een verworven item is een zeer onlangs via e-Bay aangekocht zestiende-eeuws handschrift.⁷ Voorbeelden van verworven *collecties*, door de oorspronkelijke verzamelaar, een nazaat of een derde geschonken, nagelaten of verkocht aan de universiteit, zijn de Vossiuscollectie (1690), het legaat Bodel Nijenhuis (1872) en, zeer recent, het Kellendonkarchief⁸ (2006). Deze collecties worden gekarakteriseerd door een gemeenschappelijke herkomst en worden daarom tegenwoordig wel aangeduid als *herkomstcollecties*, meestal genoemd naar de persoon of instelling door wie de collectie oorspronkelijk bijeengebracht is.

Naast *herkomstcollecties*, bijeengebracht door particulieren of instanties en als verzameling door de bibliotheek verworven, worden vaak ook *themacollecties* onderscheiden, bestaande uit door de bibliotheek bijeengebrachte items en (delen van) verzamelingen. Een thema kan een bepaald onderwerp zijn (bijvoorbeeld de ‘schaakcollectie’, de collectie kookboeken, of de ‘Dante-collectie’), maar kan ook betrekking hebben op een ander gemeenschappelijk kenmerk (de collectie kinderboeken, de Oosterse collectie, de collectie wiegendrukken). In de Nederlandse wetenschappelijke bibliotheekwereld is het gebruikelijk om herkomst- en themacollecties niet *automatisch* en in hun geheel tot de *bijzondere collecties* te rekenen. Dat geldt alleen voor dat gedeelte van de collectie dat inderdaad bestaat uit materialen die zeldzaam, kostbaar, kwetsbaar en/of oud zijn. Dat herkomst- en themacollecties meestal toch vooral met de bijzondere collecties geassocieerd worden, hangt waarschijnlijk samen met het gegeven dat deze collecties vaak in elk geval gedeeltelijk bijzonder materiaal omvatten en mogelijk ook met het overeenkomstige woordgebruik in het buitenland.

Het Nederlandse *bijzondere collecties* wordt in het Engels doorgaans vertaald als *special collections*. In de Verenigde Staten en Canada wordt de term *special collections* juist gebruikt voor materialen van een bibliotheek of archiefinstelling die *inhoudelijk opzicht* samenhangen, bijvoorbeeld al het historische materiaal over een bepaalde persoon of streek. Het feit dat Amerikaanse bibliotheken een kortere geschiedenis hebben speelt hier ongetwijfeld mede een rol. De ouderdom van het materiaal, die vaak mede bepalend is voor de kwetsbaarheid, kostbaarheid en zeldzaamheid ervan, is daar, anders dan in Nederland, minder nadrukkelijk aan de orde. Zo wordt in het *Directory of Special Collections of Research Value in Canadian Libraries* een uitgebreide lijst gegeven van welke collecties wél en welke niet worden opgenomen.⁹ Opmerkelijk genoeg worden ‘predominantly manuscript collections’ daar als eerste genoemd ... bij de uit te sluiten collecties! Dat pleit ervoor het Engelse *special collections* te vertalen met *themacollecties* en juist niet met *bijzondere collecties*.

⁷ <http://www.nieuws.leidenuniv.nl/index.php3?c=842>

⁸ Strikt genomen is het Kellendonkarchief in bruikleen gegeven aan de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde; de bibliotheek van de Maatschappij wordt beheerd door de Universiteitsbibliotheek Leiden.

⁹ <http://www.collectionscanada.ca/collectionsp/index-e.html>

Collectie Snouck Hurgronje

Christiaan Snouck Hurgronje (1857-1936) is Nederlands meest prominente oriëntalist uit de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Hij is vooral bekend vanwege zijn reis naar Mekka in 1884-1885 en de daaruit volgende publicatie Mekka (1888-1889). Van 1889 tot 1906 diende hij als adviseur voor inlandse zaken van het Gouvernement van Nederlands-Indië. Bij zijn terugkeer in Nederland in 1906 volgde hij M.J. de Goeje op als hoogleraar Arabisch in Leiden.

De Collectie Christiaan Snouck Hurgronje omvat circa 10.000 gedrukte boeken, circa 1100 Oosterse handschriften, ego-documenten, foto's en vroege geluidsopnamen.

Snouck gaf zijn verzameling Oosterse manuscripten al in 1907 in langdurig bruikleen aan de Universiteitsbibliotheek; deze werden na zijn dood in 1936 eigendom van de bibliotheek, net als zijn uitgebreide boekenverzameling. Een groot deel van zijn particuliere archief werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door zijn erfgenamen vernietigd, maar zijn correspondentie bleef bewaard. In 1957, honderd jaar na Snoucks geboorte, werd deze aan de Universiteitsbibliotheek geschonken door zijn dochter, maar onder embargo: de stukken mochten pas veertig jaar later, vanaf 1997 ingezien worden. In 1979 werd vanuit Snouck's voormalige woonhuis aan het Rapenburg nog een reeks andere papieren en foto's naar de UB overgebracht en vier jaar later, in 1983, kwamen bij de verhuizing van de Universiteitsbibliotheek naar een nieuw pand nog meer documenten en foto's boven water. De laatste uitbreiding van de collectie was in 1996, toen de Stichting het Oostersch Instituut zijn geluidsopnames en foto's aan de Universiteitsbibliotheek schonk.

De Collectie Snouck Hurgronje omvat dus elementen van een herkomst- én een themacollectie (bestaande uit gedrukte boeken), delen van een particulier archief (de correspondentie), maar ook belangrijke onderzoekscollecties (bestaande uit foto's en geluidbanden).

Zie: www.ub.leidenuniv.nl/collectiebeschrijvingen > Snouck Hurgronje, Christiaan (1857-1936).

met dank aan A.J.M. Vrolijk, conservator Oosterse handschriften en bijzondere drukken UB-Leiden

In de Leidse Universiteitsbibliotheek bestaat een lange traditie om *samenvangende* collecties (herkomst- en/of themacollecties) te ontsluiten in de sinds 1910 bestaande reeks *Codices Manuscripti – Bibliotheca Universitatis Leidensis*. Van deze gedrukte catalogi zijn inmiddels een kleine veertig delen verschenen. Recent richt de universiteitsbibliotheek zich primair op digitale ontsluiting op collectieniveau, waarbij wordt aangesloten bij internationale standaarden en gebruik gemaakt wordt van *Encoded Archival Description* (EAD). Hiermee wordt onder meer tegemoet gekomen aan de dringende roep om een betere (digitale) ontsluiting van alle bijzondere materialen. Volledige ontsluiting op item-niveau blijft wenselijk, maar is om redenen van de gigantische hoeveelheid werk die ermee gemoeid is, niet binnen afzienbare termijn haalbaar.¹⁰ Een belangrijk bijkomend aspect is dat EAD ook in de museum- en de archiefwereld steeds meer ingang vindt, hetgeen goede perspectieven biedt voor samenwerking. Daardoor wordt het op termijn mogelijk het totale academische erfgoed als één geheel via internet te presenteren en doorzoekbaar te maken.

¹⁰ zie <http://www.ub.leidenuniv.nl/collectiebeschrijvingen>

Bronnen en publicaties

In de wetenschappelijke context is het gebruikelijk onderscheid te maken tussen de bronnen waarop onderzoek gebaseerd is en het daarover gepubliceerde wetenschappelijke betoog. De publicaties waarin over de bevindingen gerapporteerd wordt, zijn ongeacht het wetenschapsgebied eigenlijk altijd documentair van karakter. Eigentijdse wetenschappelijke verhandelingen, óók die op medisch of natuurwetenschappelijk terrein, komen vanwege de actuele wetenschappelijke inzichten die erin verwoord worden vanzelfsprekend terecht in bibliotheken. Na verloop van tijd hoeven deze publicaties niet meer om hun actualiteitswaarde bewaard te worden. De reden om ze toch te bewaren is dat ze deel uitmaken van het fundament waarop het bouwwerk van de latere kennis rust. Bovendien kunnen ze dienen als bron voor meer expliciet wetenschapshistorisch onderzoek.

In meer dan één opzicht verschillen de *humaniora* van de natuurwetenschappen en de geneeskunde. Voor de beoefenaar van de *humaniora* is de bibliotheek niet alleen de bewaarplaats van de resultaten van het onderzoek, de publicaties, maar vaak ook van de bronnen waarop hij zijn onderwijs en onderzoek baseert, omdat deze documentair van karakter zijn. De band tussen de bibliotheek en de onderzoeker is in de *humaniora* dan ook veel sterker dan elders. De bibliotheek (en het bibliotheekpersoneel) is meer op *humaniora*-onderzoek gericht en veel onderzoekers zijn geneigd hun onderzoeksmateriaal of verzameling in de bibliotheek onder te brengen. Oudere literatuur speelt daar, zeker in historische vakken, nu eenmaal een veel grotere rol dan in natuur- of medische wetenschappen, waar doorgaans de actuele stand van de kennis centraal staat.

Verzamelingen ten behoeve van onderwijs en onderzoek

Bij het documentaire deel van het academisch erfgoed kan het gaan om verschillende soorten teksten en afbeeldingen, zoals boeken, kranten en tijdschriften, kaarten, brieven en (andere) archiefstukken, maar ook om wetenschappelijke teksten, onderzoeksgegevens en computerbestanden. Het overgrote deel van dit materiaal is tot op heden van papier, maar dat is niet per definitie het geval. Zoals oud materiaal ook perkament kan zijn, zo zal het in de toekomst ongetwijfeld óók om digitaal materiaal gaan.

Hoewel de bibliotheek, en de bijzondere collecties daarbinnen, verzamelt voor (wetenschappelijk) onderzoek en onderwijs, zijn niet alle verzamelingen *intrinsiek* wetenschappelijk van aard. Ook zeldzame of incurante, maar niet noodzakelijk wetenschappelijke items worden ten behoeve van toekomstig wetenschappelijk onderzoek geacquireerd, zoals bijvoorbeeld een collectie voornamelijk Egyptische pamfletten over duivels, demonen en magie. Daarnaast bewaart de bibliotheek verzamelingen die bijeengebracht en gevormd zijn in het kader van vroeger wetenschappelijk onderzoek of door vroegere wetenschappers: *onderzoekscollecties* en *onderzoeksarchieven*.

Onder *onderzoekscollecties* worden hier verzamelingen van items verstaan die bijeengebracht zijn in het kader van bepaalde onderzoeken of op basis waarvan onderzoek gedaan is.¹¹ De stukken waaruit deze verzamelingen bestaan kunnen zowel documenten zijn als driedimensionale materiële objecten. De documenten binnen een verzameling kunnen op zichzelf ook archiefstukken zijn zonder dat zij gezamenlijk een archief vormen: het zijn stukken die door de verzamelaar uit andere archieven bijeengebracht zijn

¹¹ Iets dergelijks geldt voor onderwijscollecties: verzamelingen van items die bijeengebracht zijn om als les-, oefen- of illustratiemateriaal te dienen. Op onderwijscollecties wordt hier niet nader ingegaan.

ten behoeve van het onderzoek.¹² Hoewel de verzamelingen op het terrein van de natuurwetenschappen naast documenten waarschijnlijk vaker óók materiële objecten omvatten, en overeenkomstige collecties op het gebied van de humaniora overwegend uit documenten bestaan, is er geen reden de term onderzoekscollectie exclusief te reserveren voor bepaalde wetenschapsgebieden. Verschillen die samenhangen met de aard van het materiaal – driedimensionale objecten of documenten – kunnen wel van invloed zijn op de vraag wáár onderzoekscollecties het best bewaard en beschikbaar gesteld kunnen worden. Op dit moment blijken onderzoekscollecties op het gebied van de humaniora, althans in Leiden, veelal door de Universiteitsbibliotheek beheerd te worden, en wel bij de Sector Bijzondere Collecties. Dergelijke verzamelingen die voortkomen uit de bèta-vakken zijn daarentegen soms ondergebracht bij Leidse musea (Museum Boerhaave, Naturalis, het Rijksherbarium), maar bevinden zich, zeker waar het recenter materiaal betreft, vaak nog gewoon bij de bewuste faculteit. De verklaring hiervoor zal zowel gelegen zijn in het feit dat de bibliotheek van oudsher gezien wordt als dé voor de hand liggende bewaarplaats van ‘papier’ (documentaire materialen zoals boeken en andere geschriften) en niet zozeer als bewaarplaats van driedimensionale objecten, terwijl ook de eerder genoemde affiniteit van en met de bibliotheek een rol gespeeld zal hebben.

Archieven

Archieven kunnen beschouwd worden als een bijzonder soort herkomstcollecties. Zij zijn ontstaan, niet doordat de stukken actief en gericht verzameld werden, maar als ‘bijproduct’ van het uitvoeren van taken en functies. Of een document ‘archiefstuk’ is, hangt af van de vraag of het *naar zijn aard bestemd is om in een bepaald archief te berusten*. Zo kan een onderzoeksarchief ontstaan in de marge van de taakuitoefening van een onderzoeker. Zijn correspondentie over het onderzoek is aan hém geadresseerd en dus naar zijn aard bestemd om onder hem te berusten, en behoort dus tot het archief. Dat geldt niet voor andere bewaard gebleven documenten die door de onderzoeker zijn *verzameld* om te bestuderen; deze behoren daarom niet tot zijn archief, maar wel tot zijn verzameling.

Tot de Leidse bijzondere collecties behoort ook een flink aantal *archieven*. In de bibliotheekwereld worden de termen *archieven* en *collecties* ten onrechte nogal eens gebruikt alsof zij synoniem zouden zijn. Bij de hiervoor besproken ‘verzamelingen ten behoeve van onderwijs en onderzoek’ is het verschil tussen collecties en archieven lang niet altijd helder. Alle mogelijke mengvormen komen voor, variërend van de bovengenoemde onderzoekscollectie die *verzamelde* archivalia bevat, tot het archief met veel verzamelde stukken. In de meeste gevallen zal wel vast te stellen zijn of de kern van de ‘verzameling’ (in wiskundige zin) een archief is.

Een andere belangrijke kwestie is of er, wanneer het gaat om archieven, sprake is van *overheidsarchief*, omdat daarvoor bepaalde wettelijke regels gelden, of van collecties of *particuliere* archieven, waarvoor die regels *niet* gelden. Bij onderzoeksarchieven kan het gaan om de archieven van individuele onderzoekers, van onderzoeksgroepen of instituten, maar ook om bredere, persoonlijke archieven van geleerden, waar het onderzoeksarchief (en onderzoeksmateriaal) deel van uitmaakt. Doordat er in het verleden weinig systematische aandacht is geweest voor de universitaire archieven, in het bijzonder ook voor

12 Juist bij het ontsluiten van dit verzamelde materiaal is het van groot belang vast te stellen, en in de collectiebeschrijving vast te leggen, om welke stukken het gaat, omdat juist van deze stukken, anders dan van de archiefbescheiden, voor een toekomstige onderzoeker onvoorspelbaar is waar zij terechtgekomen zullen zijn.

Collectie Oort

Jan Hendrik Oort (1900-1992) was van 1935 tot 1970, met een onderbreking tijdens de Tweede Wereldoorlog, hoogleraar Wis- en Natuurkunde (Sterrenkunde) aan de Universiteit Leiden, en vanaf 1945 tevens hoogleraar-directeur van de Sterrewacht.

De Collectie Oort bestaat met name uit wetenschappelijke documenten en correspondentie uit de periode 1919-1975. Het gaat om manuscripten en correspondentie inzake onderwijs en onderzoek, nationale en internationale wetenschappelijke contacten, alsmede persoonlijke stukken (362 nummers).

Het materiaal is voor het grootste deel circa 1975 door Oort overgedragen aan de Universiteit en gedeponeerd in de Universiteitsbibliotheek. Na Oorts dood is het restant door de erven toegevoegd. Niet alle documenten zijn door de Universiteitsbibliotheek overgenomen. De collectie bevatte een groot aantal officiële documenten van de verschillende bestuursraden en commissies waaraan Oort deelnam. Het gaat daarbij met name om notulen en agenda's van vergaderingen. Omdat de meeste documenten eveneens worden bewaard door de instelling waar ze zijn ontstaan is besloten om deze documenten uit het archief te verwijderen. Alleen de documenten die annotaties van Oort bevatten zijn bewaard. Ook overdrukken van artikelen die openbaar beschikbaar zijn, werden verwijderd. De eerste inventarisatie vond plaats ca. 1990). Toen na Oorts overlijden evenwel veel bescheiden aan de collectie werden toegevoegd, is besloten tot een herordening, die leidde tot een nieuwe inventaris.

Oort was een astronoom van wereldfaam. Zijn nagelaten papieren, met name de vakinhoudelijke correspondentie, is daarom zeker op termijn van groot belang voor de wetenschapsgeschiedenis. Voorzover de collectie stukken bevat die door Oort ontvangen of opgesteld zijn vanuit zijn functie als hoogleraar-directeur van de Sterrewacht, gaat het om universiteitsarchief, waarop de Archiefwet van toepassing is.

*Zie: J.K. Katgert-Merkelijn, *The letters and papers of Jan Hendrik Oort as archived at the University Library*, Leiden. Inventory. Dordrecht [etc.] 1997 (= Astrophysics and space science library. 213) en Zie: www.ub.leidenuniv.nl/collectiebeschrijvingen > Oort, Jan Hendrik (1900-1992).*

met dank aan Dr. A.T. Bouwman, conservator Westerse handschriften UB-Leiden

archieven van universitaire onderzoekers, is bij de archieven die bij de Sector Bijzondere Collecties zijn ondergebracht in het verleden geen onderscheid gemaakt tussen de archieven van geleerden die wel en die niet aan de universiteit verbonden waren. Toch is hier sprake van een belangrijk verschil, namelijk tussen universiteitsarchief en particuliere archieven.

Universiteitsarchief

Universiteiten zijn overheidsorgaan in de zin van de Archiefwet. Dientengevolge gelden voor de archieven van de universiteit de in deze wet vastgelegde regels voor wat bewaard moet worden en hoe het archief ontsloten en beschikbaar gesteld dient te worden. Daarmee ontstaat de opmerkelijke situatie dat voor de bewaring en beschikbaarstelling van de archieven van de universiteit zelf wettelijke regels gelden, terwijl dat voor geen enkel ander onderdeel van het academisch erfgoed het geval is.

De archieven van de Universiteit Leiden worden vanaf de oprichting van de universiteit in 1575 in Leiden bewaard en bevinden zich sinds ongeveer een eeuw in de kluisen van de Universiteitsbibliotheek. De oude, statische archieven zijn geordend en toegankelijk

gemaakt door middel van inventarissen, die sinds kort ook digitaal toegankelijk zijn via de webpagina met collectiebeschrijvingen.¹³

Uit het rapport dat in 2001 is opgesteld door de Rijksarchiefinspectie over de archieven van de openbare universiteiten in Nederland, *Informatie als kapitaal*, blijkt dat de archieven van de Nederlandse universiteiten op centraal niveau redelijk op orde zijn. Bij vrijwel geen enkele universiteit echter geldt dat ook voor de archieven van *decentrale* organen van de universiteit. Archieven van faculteiten, en in sterkere mate nog de archieven van kleinere eenheden zoals instituten, opleidingen, vakgroepen, onderzoeksscholen, of hoe ze in de loop van de tijd ook geheten mogen hebben, bevinden zich – als ze niet al zijn verdwenen – her en der over de universitaire gebouwen verspreid, meestal ongeordend en ontoegankelijk. Bij verschillende universiteiten zijn recent projecten gestart¹⁴ om dit probleem aan te pakken en te voorkomen dat waardevol materiaal verloren gaat. Ook in Leiden bestaan plannen in die richting. De Universiteitsbibliotheek zou ook het bewaren¹⁵ en beschikbaar stellen van deze (decentrale) archieven op zich willen nemen, zoals zij dat nu ook al doet bij de centrale archieven. Het selecteren, ordenen en toegankelijk maken van al deze universitaire archieven gaat echter de mogelijkheden van de Universiteitsbibliotheek ver te buiten en ligt ook niet op haar weg.¹⁶ Afgezien van dergelijke meer formele overwegingen zou het veiligstellen en verantwoord opslaan van dit materiaal in elk geval de hoogste prioriteit moeten hebben.

Het bovenstaande betreft vooral ‘bestuurlijke’ archieven, maar daarnaast is er een grote hoeveelheid materiaal dat een directe, inhoudelijke relatie heeft met het aan de universiteit verrichte onderzoek. Daartoe behoren onder meer de archieven van geleerden, in dit geval van geleerden in dienst van de universiteit. Op lagere bestuurlijke niveaus was, zeker in een wat verder verleden, het onderscheid tussen bestuurlijk en wetenschappelijk archief allerm minst scherp. Zo bevatten archieven van de vroegere hoogleraar-directeuren van universitaire instituten vaak archiefstukken met betrekking tot het bestuur en beheer van dit instituut, met betrekking tot het daar verrichte onderzoek en het daar gegeven onderwijs, maar ook met betrekking tot nevenfuncties van de hoogleraar en eventuele andere meer persoonlijke stukken.

Volgens de Archiefwet zouden alle hiervoor genoemde archieven geselecteerd, geordend en ontsloten moeten worden volgens de daarvoor vastgestelde regels, omdat zij als overheidsarchief beschouwd moeten worden. Alleen voor de oude archieven van de Curatoren (1574-1953) en van de Senaat en de Faculteiten (1575-1877) is dat tot nu toe gedaan. Voor de selectie, ordening en ontsluiting van de decentrale archieven moeten op korte termijn plannen worden opgesteld, waarvoor recent een Leidse universitaire archiefcommissie is opgericht.

13 Zie noot 10

14 Zie Universiteitsarchieven en onderzoeksdata door Menno Polak, elders in deze aflevering.

15 Voor zover dat in de huidige kluisen op dit moment niet uitvoerbaar is, bieden de plannen voor depotruimte op afstand daarvoor mogelijkheden. De UB onderzoekt samen met andere onderdelen van de Universiteit Leiden, waaronder het Universiteitsmuseum, met het Regionaal Archief Leiden en met Museum De Lakenhal of een gezamenlijk depotgebouw tot stand gebracht kan worden, bestaande uit modules die naar keuze geschikt gemaakt kunnen worden als archiefbewaarplaats, bibliotheek- en museumopslag.

16 Dat is een taak van de decentrale organen zelf, waarbij de afdeling Documentaire Informatieverzorging en Archiefbeheer (DIA) een coördinerende en adviserende rol heeft.

Archieven van Senaat en Faculteiten van de Universiteit Leiden, 1575-1877

Het dagelijks bestuur van de universiteit was van oudsher opgedragen aan twee colleges, dat van curatoren en de senaat. Curatoren hielden toezicht op het financieel en materieel beheer van de instelling en op de aanstelling van professoren. De senaat – bestaande uit de ordinaris-professoren onder leiding van de rector magnificus – zag toe op de studiën en levenswandel van de studenten en verdere lidmaten van de universiteit en behandelde onderlinge conflicten van de eigen leden. De senaat bleef in functie tot het Keizerlijke decreet van 22 oktober 1811 een einde maakte aan het zelfstandig bestaan van de Leidse universiteit. Met de vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden en de eerste wettelijke regeling op het hoger onderwijs (organiek besluit) in 1815 keerde de senaat als bestuursorgaan – naast het college van curatoren – weer terug.

In de zestiende eeuw hebben de archiefbescheiden van de senaat onder curatoren berust. In de zeventiende eeuw werd het archief in de senaatskamer van het academiegebouw aan het Rapenburg bewaard. In 1908 werd het senaatsarchief over de jaren 1575-1877 overgebracht naar de Universiteitsbibliotheek.

De archieven hebben een omvang van 25 m³. In 1909 kwam voor het eerst een beknopte inventaris van de archieven beschikbaar, samengesteld door P.C. Molhuysen. In 1934 werden de archieven tijdelijk overgebracht naar het Algemeen Rijksarchief, om bewerkt te worden door H. Hardenberg; de nieuwe inventaris verscheen in 1935. Vanaf 1935 hebben de opeenvolgende conservatoren Westerse handschriften de inventaris aangevuld. De archieven van Senaat en Faculteiten vormen een onderdeel van het universiteitsarchief, dat volgens de Archiefwet overgebracht zou moeten worden naar een openbare archiefbewaarplaats, in dit geval het Nationaal Archief in Den Haag.

Zie: www.ub.leidenuniv.nl/collectiebeschrijvingen > Archieven Universiteit Leiden: Senaat en Faculteiten (1575-1877).

met dank aan A.T. Bouwman, conservator Westerse handschriften UB-Leiden

Een apart aandachtspunt is dat alle archieven die behoren tot het universiteitsarchief volgens de Archiefwet ‘overgebracht’ moeten worden naar de archiefbewaarplaats in de provinciehoofdstad waar de universiteit gevestigd is, in het geval van Leiden naar het Nationaal Archief in Den Haag. Op dit moment wordt onderzocht of een regeling getroffen kan worden die formeel voorziet in deze verplichting, onder het gelijktijdig sluiten van een overeenkomst voor langdurige uitlening aan de Universiteitsbibliotheek.

Particuliere archieven

De Leidse universiteitsbibliotheek bezit tevens archieven van niet-universitaire functionarissen, privé-personen en particuliere instellingen, die niet tot het universiteitsarchief, maar wél tot het academisch erfgoed gerekend moeten worden. Het betreft dan bijvoorbeeld schrijvers en geleerden, wetenschappelijke uitgeverijen, geleerde genootschappen, zelfstandige wetenschappelijke instituten en dergelijke. Wat betreft deze particuliere archieven gelden de wettelijke regels voor selectie, ordening, ontsluiting en ‘overbrenging’ niet. De Sector Bijzondere Collecties zou graag ook op dit terrein een actief verzamelbeleid voortzetten, met name óók gericht op de archieven en collecties van de bètawetenschappen, om zo verder uit te groeien tot het centrum van documentaire verzamelingen die een relatie

hebben met de Leidse universiteit, of met onderzoeksgebieden die voor Leiden van belang zijn.

Tot slot

Het is de ambitie van de Sector Bijzondere Collecties van de Leidse universiteitsbibliotheek om het gehele documentaire gedeelte van het academisch erfgoed van de Universiteit Leiden te bewaren, te beheren en beschikbaar te stellen voor gebruik bij onderwijs en onderzoek. Dat betreft algemene wetenschappelijke items en verzamelingen, bronnen én publicaties, die kostbaar, kwetsbaar, zeldzaam en/of oud zijn, en tevens archieven, zowel de archieven die deel uitmaken van het universiteitsarchief van de Universiteit Leiden, als archieven en collecties die speciaal betrekking hebben op de Leidse universiteit of die voor onderwijs en onderzoek aan deze universiteit van belang zijn. Voor zover het daarbij om universiteitsarchief gaat, dienen stappen gezet te worden om binnen de wettelijke kaders bewaring en beschikbaarstelling bij de Universiteitsbibliotheek mogelijk te laten blijven en uit te breiden met archiefmateriaal dat nu nog elders in de universiteit opgeslagen is.

Voor zover (Leids) academisch erfgoed bestaat uit driedimensionale objecten behoort dat niet tot het werkterrein van de Sector Bijzondere Collecties. Daar zou primair een taak voor de betrokken (universiteits-)musea kunnen liggen. Een dergelijke taakverdeling laat echter onverlet dat in virtuele zin een prachtig geheel tot stand gebracht kan worden van het totaal van het (Leidse) academische erfgoed.

SUMMARY

For education and research. The special collections of Leiden University Library

Beside three-dimensional objects, documents, in most cases paper documents, are part of our academic cultural heritage. These documents are preserved in order to be used permanently in academic research and education, e.g. manuscripts and early printed works that reflect the knowledge of times past in special library collections. This contribution is written from the perspective of the Special Collections Department of the Leiden University Library. The different types of collections are considered. A more consistent use of terminology is advocated in order to distinguish as carefully as possible between the kinds of materials involved. Some of the issues that are dealt with are: the distinction between items and collections, between sources and publications, between archives and collections; moreover, the question is raised which materials do and which do not belong to the university archives proper and, finally, which materials have to be preserved as part of our academic heritage, either in the care of the university library or otherwise.